

УДК 94 (47).071

БОРОТЬБА ФІСКАЛІВ І ВЛАДИ ЗА КОНТРОЛЬ НАД СУДОВОЮ СИСТЕМОЮ ЗАХІДНИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1799 р.)**Андрій Шевчук**

Житомирський державний університет імені Івана Франка
Україна, 10008, м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40
e-mail: shevchuk.istor@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>

У статті визначено, що прихід до влади Павла I означав проведення реформ, спрямованих на централізацію влади, наведення порядку й оздоровлення фінансової системи країни. Потребуючи підтримки регіональних еліт, правитель пішов на відновлення окремих елементів старої судової системи у губерніях, приєднаних від Речі Посполитої. Проте повного повернення до річосполитівської судової системи не відбулося. У 1799 р. для перехресного контролю за судами та місцевою владою запроваджуються посади фіскалів, які повинні були доносити про виявлені порушення. У їх діяльності виділялися два етапи: за генерал-прокурора П.В. Лопухіна встановився режим повного сприяння у взятті під контроль судової системи, за його наступника О.А. Беклешова обмежено компетенцію фіскалів, які мали лише спостерігати та звітувати про виявлені порушення.

Ключові слова: *фіскал, Російська імперія, централізаторська політика Павла I, губернатор, генерал-прокурор, губернський прокурор, польська судова традиція*

XVIII ст. стало знаковим в історії розвитку державних інституцій Російської імперії. Широкомасштабні реформи Петра I та Катерини II змогли забезпечити домінування Російської імперії на зовнішній арені. Прихід до влади Павла I означав поворот у внутрішній і зовнішній імперській політиці. Новий правитель мав намір внести зміни у різні сфери життя, але, насамперед, прагнув посилити верховну владу за рахунок централізації управління, навести елементарний лад у діяльності цивільних установ та армії й упорядкувати фінансову систему. Слід зауважити, що успішність його починань залежала від підтримки з боку еліт. Не остання роль відводилася і регіональним елітам, на певні поступки яким готовий був піти імператор, але не за рахунок повноважень центральної влади. На відкуп місцевому дворянству була віддана судова система у повітах, міщанству – у містах, але зі встановленням повного контролю на губернському рівні завдяки створенню головних і надвірних судів і розширенню функцій губернського прокурора. Ще однією особливістю приєднаних від Речі Посполитої територій стало відновлення посади фіскала, який повинен був слідкувати за порядком.

Наукова проблема діяльності фіскалів на приєднаних від Речі Посполитої територіях не знайшла відображення в історіографії. Основна причина полягає, на нашу думку, у нетривалому функціонуванні цієї інституції, відсутності окремих фондів і небажанні досліджувати її че-

рез трудомістке вивчення архівних справ. Загалом функціонування інституту фіскалів охарактеризували дореволюційні російські історики В.Й. Ключевський у своїй 66 лекції [5] та Г. Лучинський [7] в енциклопедичній статті.

Харківський історик М.В. Ключков [4, с. 231, 270, 240, 267, 411, 426-427], детально характеризуючи функції генерал-прокурора, приходить до висновку, що значення цієї посади за Павла I зросло, хоча насправді генерал-прокурор не був абсолютно самостійною фігурою через постійне втручання імператора. Окремо зазначалося, що генерал-прокурори набули статусу виконавчого уряду, який вів ділове листування з місцевими органами влади, а губернатори почали розглядати його як свого безпосереднього керівника. У сфері місцевого управління імператор прагнув повного контролю: йому потрібні були гнучкі та дисципліновані чиновники, а не обрані представники станів. Оцінюючи наслідки реформ, автор дослідження наголошував, що хоча у губерніях «з особливими правами та привілеями» й були відновлені попередні права та привілеї, але у реальності зберегли колишню владу губернатори та губернські правління. Зміни полягали передусім у відновленні судів, тому регіонального сепаратизму не могло бути, адже адміністративне управління та фінансове забезпечення було спільним. Разом з тим, діяльність фіскалів, які підпорядковувалися генерал-прокурору, залишилася поза увагою дослідника.

До теоретичних засад відновлення інституту фіскалів Павлом I звернулася авторка фундаментальної монографії Л.Ф.Пісарькова [8, с. 526]. Російська дослідниця пояснює спробу реанімувати посади фіскалів скороченням кількості прокурорів і стряпчих, які мали наглядати за дотриманням законів. Проаналізувавши повноваження фіскалів, вона відмічає спробу генерал-прокурора О.А.Беклешова визначити «чіткі межі» їх діяльності.

Джерельною базою нашого дослідження слугували діловодні документи фонду 1254 «Колекція документів судових установ, переданих до Київського університету з Петербурзького сенатського архіву», який зберігається у Центральному державному історичному архіві України (м. Київ) та фонду 23 «Волинський надвірний суд» з Державного архіву Житомирської області.

Метою даної дослідницької роботи є визначення причин уведення посади губернського фіскала в умовах відновлення річпосполитівської судової традиції, аналіз їх боротьби з місцевою російською владою за контроль над ланками судової системи, виявлення ставлення центральної влади в особі генерал-прокурорів до дій фіскалів і встановлення наслідків діяльності чиновників.

Через місяць після початку правління Павло I розпочав реформування місцевої системи управління. 12 грудня 1796 р. Малоросійська, Ліфляндська, Естляндська, Выборзька, Курляндська, Литовська, Мінська, Білоруська, Волинська, Подільська та Київська були віднесені до губерній «на особливих правах та привілеях...», а решта входили до категорії «управління в яких здійснювалося на загальних підставах» [9, с. 229].

Одним з елементів нововведень стали зміни у судовій системі: було повернуто попередні закони (у регіонах, де перед приєднанням до Російської імперії діяли Литовські статuti, вони знову набули чинності) та відновлено попередню судову систему. Дворянство на виборах 1797 р. обирало згідно нових штатів [13, с. 396] своїх представників до складу повітових і підкоморських судів, голів і засідателів до головних судів, а міщани – до магістратів. Проте повного відновлення не відбулося, адже членів судів затверджував губернатор і Сенат. Губернські головні суди та Волинський надвірний суд були новозаснованими апеляційними ланками, які не мали аналогів у польській судовій традиції та контролювалися російською владою за рахунок призначення радників до головних судів [13, с. 397; 16, арк. 10зв.] і

повністю призначуваного надвірного суду [13, с. 398].

Проте, на думку Павла I, який намагався створити систему перехресного контролю, існувала потреба ще в одній контролюючій інституції, абсолютно залежній від імператора. Для цього було запроваджено 25 січня 1799 р. за іменним указом посаду фіскала¹ у Подільській, Волинській, Мінській, Литовській і Київській губерніях. Компетенція фіскалів VII класу (надвірних радників) з окладом у 500 руб. на рік полягала у нагляді за тим, щоб нікому та ніде у присутствіях не було зволікань. Двічі на рік посадовець повинен був без попереджень особисто об'їжджати підконтрольну губернію та не тільки вникати у суть і хід справ у судах (курсив авт.), але й дізнаватися про зловживання влади й утиски обивателів. Визначалося, що фіскали повинні повідомляти про факти порушень губернатору та генерал-прокурору [10, с. 541]. 5 травня 1799 р. посада фіскала на тих самих умовах була запроваджена для Білоруської губернії [10, с. 638].

Процес призначення фіскалів затягнувся. Лише у квітні 1799 р. фіскал Волинської губернії титулярний радник (IX класу) Лісіцин приступив до виконання своїх обов'язків. Вже 2 травня на ім'я генерал-прокурора Сенату П.В.Лопухіна (1753-1827) було надіслано рапорт про незадовільний стан справ у судах. Більше того, фіскал почав приймати скарги на Житомирський магістрат і вимагав від судової установи інформації по справі позову Іцка Смілянського до дійсного таємного радника (II класу) графа О.М.Самойлова (1744-1814), який, до речі, у 1792-1796 рр. займав посаду генерал-прокурора та був відправлений у відставку Павлом I [6, с. 172-174], про стягнення 60 тис. злотих боргу. Скаржився Лісіцин і на те, що секретарям судів заборонили надавати відомості про вирішені та невирішені справи зі вказуванням причин затягування, вони відмовлялися показувати журнали засідань, вказуючи, що нададуть документацію потім. Особливу лють у фіскала викликав той факт, що він протягом тривалого часу нікого не міг застати

¹ Посади фіскалів та обер-фіскала були запроваджені Петром I у 1711 р. Обер-фіскал повинен був слідкувати за тим, чи був справедливий суд, чи не було порушень при зборі казни. У випадку виявлення порушень обер-фіскал доносив Сенату та отримував половину штрафу з порушника. У провінціях та містах були свої фіскали. За розпорядження 1714 р. фіскали повинні були викривати порушення указів, всілякі хабарі та крадіжки скарбниці та все те, що може зашкодити державним інтересам і повинні були розпочинати справи, на яких немає чолобитників. Після низки зловживань і гучних корупційних скандалів були відмінені Анною Іоанівною у 1730 р. [7].

у Житомирському повітовому суді [14, арк. 1-1зв., 2зв.-3зв.].

Відсутність чітко прописаних функцій і настирність фіскала викликала занепокоєність у керівництва губернією. Врешті 5 травня волинський губернатор статський радник (V класу) П.Є. Гревс у своєму рапорті прямо запитував генерал-прокурора П.В. Лопухіна, що робити, адже Лісіцин вимагав відомостей про вирішені та не вирішені справи, ревізував журнали, контролював години перебування на службі членів присутствій, а також вимагав звітів у всіх справах. На думку губернатора, це було порушенням сенатського указу від 25 січня того ж року, адже фіскали мали лише спостерігати, щоб нікому та ніде у присутствених місцях не було затягувань справ, і для цього вони двічі на рік повинні були особисто об'їжджати губернії, вникати у суть судових справ і не допускати зловживань влади. Розуміючи значення посад фіскалів для імператора, П.Є. Гревс просив роз'яснити, чи потрібно задовольняти запити Лісіцина [14, арк. 4].

Досить швидко, враховуючи відстань до столиці, 25 травня волинський губернатор отримав відповідь від генерал-прокурора, що судові установи повинні надавати фіскалу короткі відомості про вирішені та не вирішені справи із зазначенням початку їх надходження, щоб фіскал міг контролювати їх розгляд. Що ж до журналів і протоколів засідань, то, як і судові справи, чиновник мав право дивитися їх у суді, а за потреби брати додому, повертаючи за вимогою. Окремо вимагалось дати пояснення з приводу Житомирського повітового суду [14, арк. 6-6зв.].

Ще однією стороною конфлікту з фіскалом стала Волинська казенна палата. 10 червня 1799 р. на адресу генерал-прокурора надходить рапорт, що вимога чиновника дублює роботу губерньського прокурора О. Літвінова, який переглядав журнали, протоколи засідань і відомості про справи на їх відповідність законам [14, арк. 12]. Не залишився осторонь конфлікту і волинський прокурор, який вказував генерал-прокурору на некомпетентність Лісіцина [15, арк. 8-8зв.].

Проте на початковому етапі перемога виявилася на боці Лісіцина, що пояснювалось підтримкою генерал-прокурора П.В. Лопухіна, який чітко вловив бажання Павла I навести лад, а тому всі дії волинського фіскала сприймалися саме у такому ключі. Більше того, вимоги про подання звітності та допуск до судових справ були поширені й на інші губернії, де були запроваджені відповідні посади.

14 червня 1799 р. про отримання розпорядження щодо сприяння діяльності фіскала рапортував білоруський губернатор, 17 червня – мінський губернатор, 20 червня – литовський губернатор. Цікаво, що до двох останніх губерній у цей час фіскали ще не прибули, хоча їхні кандидатури вже були відомі: до Мінської губернії був призначений колезький асесор Микола Владимиров (станом на 1 липня вже прибув), до Литовської – колезький асесор Каховський [14, арк. 14, 16, 17, 22]. Відсутніми з невідомих причин були рапорти з Київської та Подільської губерній.

Стосовно другої частини вказівки генерал-прокурора П.В. Лопухіна, то пояснювати відсутність членів Житомирського повітового суду довелося віце-губернатору П.М. Грохольському. У своєму рапорті він характеризував фіскала некомпетентним у місцевому судочинстві. З'ясувалось, що під час відвідування перевіряючим присутствія члени суду були у відпустці, оскільки згідно 4 Розділу 46 артикулу Литовського статуту засідання розпочиналися тричі на рік (за римо-католицьким календарем): після Святої Трійці на другий день у понеділок, восени на другий день після Святого Миколая та на другий день після Богоявлення. Коли ж до суду надійшли справи арештантів (колодників), то його члени прибули до присутствія 26 квітня і вирішили їх. Крім того, члени суду перебували у магістраті, коли розглядалися справи, які стосувалися дворян і міщан, виконували рішення Волинського головного суду (про що були відповідні акти). 13 червня Житомирський повітовий суд розпочав чергову каденцію, а причину конфлікту з Лісіциним віце-губернатор пояснював незнанням місцевих законів [14, арк. 18-19зв.].

Проте окрилений успіхом Лісіцин продовжив боротьбу за контроль над судовою системою, надсилаючи регулярні рапорти генерал-прокурору. 9 червня 1799 р. фіскал повідомляв, що він відвідав засідання першого та другого департаментів Волинського головного суду, Волинського надвірного суду та Житомирського магістрату і всюди бачив порушення: з боку позивача та відповідача допускалися стряпчі, адвокати (а їх могло бути по одній справі 5-6) говорили по-польськи, на засіданнях були присутні всі бажані (частина з них нетверезі) та навіть учні шкіл, які ходили до суду як до театру. На його вимогу навести лад було отримано відповідь, що судочинство ведеться за польською судовою традицією, яку не можна порушувати [15, арк. 1-1зв.].

Після таких дій судді разом з прокурором

О. Литвиновим змушені були давати пояснення генерал-прокурору [15, арк. 4]. У відповідь на це фіскал надсилає новий рапорт, де яскраво описує бійку в суді [15, арк. 7]. Вкотре прокурор відписується, що нічого такого не було, адже він особисто щодня відвідує суди. Пояснення таких дій фіскала він вбачав у його незнанні законів і бажанні утвердитися [15, арк. 8-8зв.].

Відписуватися від звинувачень довелося і Волинському надвірному суду після рапорту фіскала до волинського губернатора про те, що при слуханні справи допускалося не по одному адвокату, а по п'ять чи шість, що люди різного звання вели себе непристойно, були нетверезими, спали та не виказували поваги присутствію. На всі звернення фіскала суд не реагував. Звичайно, що у своїй відповіді 30 червня 1799 р. надвірний суд відхрещувався від звинувачень, пояснюючи, що у складних справах допускається участь трьох адвокатів, учасники процесів запрошувалися возним згідно реєстру, а не заходили самі собою, двері ж завжди були зачинені, та й нетверезих не було [2, арк. 53].

Протистояння продовжувалося б і надалі, але 7 липня 1799 р. П.В. Лопухін подає у відставку. Наступником став О.А. Беклешов (1743-1808), який виконував найрізноманітніші функції: адміністративні, судові, військові, фінансові, господарські й інші [3, с. 56]. За висновками М.В. Клочкова, генерал-прокурор став виконавчим органом, який направляв поточну урядову діяльність: місцева адміністрація в особі губернаторів, віце-губернаторів та інших чинів постійно отримували від генерал-прокурора вказівки як загального характеру, так і особистого при вирішенні окремих питань і випадків [4, с. 240].

Новий генерал-прокурор у 1796-1798 рр. був кам'янець-подільським військовим губернатором із керівництвом Волинською та Подільською губерніями, а 13 червня 1798 р. його призначили київським і малоросійським губернатором [1]. Добре розуміючи ситуацію у Західних губерніях і шкідливість дій фіскалів, які розхитували ситуацію у регіоні та підривали авторитет російської влади, 8 грудня 1799 р. О.А. Беклешов подав спеціальну доповідь, затверджену імператором, за якою встановлювалися межі повноважень фіскалів у Литовській, Мінській, Волинській, Подільській, Київській і Білоруській губерніях [10, с. 913-914]. Автор критикував посадовців, які, будучи позбавлені чітких інструкцій, замість виявлення зловживань у судах та особистого огляду губерній, самостійно присвоїли собі статус ін-

станції та керівництва: почали приймати скарги, вимагати пояснень і самостійно вести службове листування, замість повідомлення про порушення губернатору чи генерал-прокурору.

Для наведення ладу чітко прописувалася компетенція фіскалів. По-перше, вони повинні були контролювати, щоб у казенних і кримінальних справах держава не зазнавала збитків, та не було зловживань. При виявленні таких фактів необхідно було рапортувати губернатору (відновлюючи тим самим службову ієрархію), а якщо він не реагував, то лише тоді повідомляти генерал-прокурора (хоча зберігалася можливість напряду звертатися до генерал-прокурора, якщо випадок був неординарний). По-друге, фіскалу заборонялося втручатися у розгляд судових справ між приватними особами та безпідставно доносити під загрозою втрати посади та покарання згідно законів. По-третє, для забезпечення виконання функцій фіскалам повинні були надавати необхідну інформацію та допускати до судів, але заборонялося присвоювати владу вищого керівництва, брати прохання чи скарги на своє ім'я (у випадку отримання інформації фіскал особисто мав її перевірити та доповісти). По-четверте, зі штрафів за доносами фіскалам передбачалася третина суми, і за рахунок штрафів зі скарбниці оплачувалися їх поїздки по губернії. Визначалося й місце перебування фіскала: в одному приміщенні з губернським прокурором, з яким мала бути співпраця, а якщо хтось з них відсутній, то інший його заступає [10, с. 913-914]. Зі службового листування можна побачити, що станом на 28 лютого та 20 квітня 1801 р. виконуючим обов'язки губернського прокурора та фіскала був колезький асесор Семен Тресковський [17, арк. 12, 13].

Після доповіді 8 грудня 1799 р. активність фіскалів різко пішла на спад. За інформацією російської дослідниці Л.Ф. Пісарькової, в окраїнних губерніях фіскали зберігалися протягом всього правління імператора Олександра I [8, с. 526], але це, скоріше, стосується прибалтійських губерній у 1823 і 1825 рр. [11, с. 1008-1011; 12, с. 536]. У досліджуваному регіоні останні згадки датуються 20 квітня 1801 р. [17, арк. 12].

Отже, після приходу до влади Павла I розпочалося реформування країни. Правитель був зацікавлений у централізації влади, але для отримання підтримки регіональних еліт пішов на відновлення елементів старої судової системи у губерніях, приєднаних від Речі Посполитої. Проте повернення до річпосполитівської судової системи носило декларативний

характер, адже реальна незалежність була відсутня. Окрім затвердження владою на посадах обраних дворянством і міщанством членів судів, було створено відсутні у попередній період апеляційні установи – головні суди та Волинський і Литовський надвірні суди.

Ще однією специфічною інституцією для перехресного контролю за судами та місцевою владою стали запроваджені у 1799 р. посади фіскалів. Особливі чиновники мали контролювати судові установи губернії, доносячи про виявлені порушення губернатору та генерал-прокурору. В їх діяльності виділялися два етапи: за генерал-прокурора П.В. Лопухіна вони намагалися взяти під контроль судову систему, вступивши у конфлікт з суддями, губернатором і губернським прокурором. Активні дії фіскалів наштовхнулися на опір з боку місцевої влади, яка звинувачувала фіскала у некомпетентності (наприклад, Житомирський повітовий суд) і бажанні утвердитися. На другому етапі після вступу на посаду генерал-прокурора О.А. Беклешова, добре ознайомленого зі станом справ у регіоні, було обмежено компетенцію фіскалів, які повинні були лише спостерігати і, не порушуючи службової ієрархії, звітувати про виявлені порушення. Окремо наголошувалося на співпраці фіскалів із губернськими прокурорами. Обмеження повноважень чиновників призвело до зменшення їх ділової активності та подальшого скасування цієї посади.

Shevchuk Andriy

The Strife of Fiscal Inspectors and State Power for the Control of the Russian Empire Judicial System in Western Provinces (1799)

The paper states that the coming to power of Paul I meant the implementation of reforms aimed at power centralization, introducing proper order and improving the financial system of the country. In need of support from regional elites, the ruler restored certain elements of the old judicial system in the provinces (gubernias) annexed from the Polish-Lithuanian Commonwealth. However, there was no complete return to the Commonwealth's judicial system, since there was no real independence: newly elected members of the courts were approved by the authorities, additional appellate institutions were created.

One more specific institution for cross control of courts and local authorities was the introduction of the fiscal inspectors by Emperor Paul I in 1799, which were supposed to control the judicial institutions of the province, reporting the violations found. In their activities, there were two stages. The first stage was in the days of the prosecutor general P.V. Lopukhin, who represented the views of the emperor on the situation in the region, a regime of full assistance in taking control of the judicial system was established, which led to a conflict with judges of all levels, the governor and the provincial prosecutor, who accused the official of local laws ignorance and the desire to assert himself. During the second stage, in the days of the prosecutor general O.A. Bekleshov, who initially was Kamianets-Podilskyi military governor with the leadership of Volyn and Podil provinces, and was subsequently appointed the governor of Kyiv and Little Russia provinces and, accordingly, he was well acquainted with the state of affairs in the region, so, the competence of the fiscal inspectors was limited, they had only to watch and report about the revealed violations, without conflicting with local authorities. Special attention is paid to the collaboration of fiscal inspectors with provincial prosecutors. Limitation of the officials' powers had led to the decrease of their professional activity and the subsequent elimination of the post.

Keywords: *fiscal inspector, the Russian Empire, centralization policy of Paul I, governor, prosecutor general, provincial prosecutor, Polish judicial tradition*

Надійшла до редакції / Received: 11.11.2018

Схвалено до друку / Accepted: 23.12.2018

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Беклешов Александр Андреевич // Русский биографический словарь А.А. Половцова. Т. 2 (1900): Алексинский – Бестужев-Рюмин. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/РБС/ВТ/Беклешов,_Александр_Андреевич
2. Держархів Житомирської обл. Ф. 23. Оп. 1. Спр. 3. 151 арк.
3. Звягинцев А.Г., Орлов Ю.Г. От первого прокурора России до последнего прокурора Союза. Москва: Олма-Пресс, 2001. 552 с.
4. Клочков М.В. Очерки правительственной деятельности времени Павла I. Петроград: Сенат. тип., 1916. 631 с. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/4941-klochkov-m-v-ocherki-pravitelstvennoy-deyatelnosti-vremeni-pavla-i-pg-1916>
5. Ключевский В.О. Курс русской истории. Санкт-Петербург, 1904. 1146 с. URL: https://www.runivers.ru/new_htmlreader/?book=7814&chapter=451283
6. Колпакиди А.И., Серяков М.Л. Щит и меч. Руководители органов государственной безопасности Московской Руси, Российской империи, Советского Союза и Российской Федерации. Санкт-Петербург: Издательский Дом «Нева»; Москва: «ОЛМА-ПРЕСС Образование», 2002. 736 с.
7. Лучинский Г. Фискалы // ЭСБЕ. Т. XXXVI (1902): Финляндия – Франкония. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Фискалы>
8. Писарькова Л.Ф. Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2007. 743 с.
9. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1 (далее – ПСЗ-1), Т. 24 (6 ноября 1796-1797). Санкт-Петербург, 1830. 869 с.
10. ПСЗ-1. Т. 25 (1798-1799). Санкт-Петербург, 1830. 931 с.
11. ПСЗ-1. Т. 38 (1822-1823). Санкт-Петербург, 1830. 1352 с.
12. ПСЗ-1. Т. 40 (1825). Санкт-Петербург, 1830. 629 с.
13. ПСЗ-1. Т. 44: Часть 2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). Санкт-Петербург, 1830. 410 с.
14. Центральний державний історичний архів (м. Київ) (далі – ЦДАК). Ф. 1254. Оп. 1. Спр. 44. 23 арк.
15. ЦДАК. Ф. 1254. Оп. 1. Спр. 55. 9 арк.
16. ЦДАК. Ф. 1254. Оп. 1. Спр. 111. 15 арк.
17. ЦДАК. Ф. 1254. Оп. 1. Спр. 486. 14 арк.